

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄.

Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ

I

Ἀντίδραση κατά τῆς σοφιστικῆς.— Στῆ σοφιστικῆ τὸ πνεῦμα εἶχεν ἀρνηθῆ τὸν ἑαυτό του. Δὲν φαίνεται κανὸ δρόμος ποῦ θὰ τὸ πῆγαινε πρὸς μιὰ νέα θέση. Τὸ δηλητήριο ποῦ ἔχυσαν οἱ σοφιστὲς εἶχε προσβάλει ἀγιάτρευτα τῆ μεγαλύτερη ἐκταση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Στούς περιούσιους ὅμως λαούς, ὅταν ἀρχίζουν νὰ δύουν, χωρίζεται ἀπὸ τὸ σιγανὸ ἢ γρήγορο κατηφόρισμα τῶν πολλῶν ἡ σταθερὴ περπατησιὰ κάποιων μεγάλων, ποῦ φορτωμένοι μὲ ὄλο τὸν πλοῦτο τῶν περασμένων γενεῶν, προχωροῦν χωριστὰ ἀπὸ τὸ λαό τους καὶ ἀντίθετα πρὸς τὸ λαό τους, σὲ νέες καὶ ἀνώτερες πνευματικὲς κατακτήσεις. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ, ποῦ στὶς ἐποχὲς τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας καὶ πληρότητας, μπορεῖ νὰ φθάσῃ νὰ εἶναι ἀγαθὸ διάχυτο στὴν ὁλότητα, περιορίζεται καὶ μένει κτῆμα τῶν ὀλίγων. Καὶ γίνονται τότε οἱ ὀλίγοι αὐτοὶ οἱ μόνοι θεματοφύλακες τῆς πνευματικῆς δυνάμεις τῆς φυλῆς των. Αὐτὸ ἀκριβῶς συνέβη καὶ στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴ τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὅταν εἶχε ἀρχίσει ἡ κατηφορικὴ τροπὴ τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς καὶ ὁ ἀλληλοσπαραγμὸς ἀνάμεσα στὶς πολιτεῖες ἔβρισκε τῆ θεωρητικὴ του θεμελίωση στὴ διδασκαλία τῶν σοφιστῶν

Τὸ κακὸ εἶχε πιά προχωρήσει, ὅταν ἀρχισε νὰ ἐκδηλώνεται ἡ ἀντίδραση. Ἡ ἀντίδραση ὅμως δὲν μποροῦσε πιά νὰ εἶναι ἔργο τῆς ὁλότητας. Στὴν Ἀθήνα φάνηκε ἡ ὁμάδα τῶν λακομανῶν, τῶν ἰδεολογικῶν ὀπαδῶν τοῦ τύπου τῆς δωρικῆς πολιτείας, ποῦ ζητοῦσαν τὴν μίμηση τῶν νόμων καὶ τῶν θεσμῶν της. Ἦταν ἐκπρόσωποι ἑνὸς πολιτικοῦ ρωμαντισμοῦ πολὺ σχηματικοῦ καὶ βλαβεροῦ γιὰ τὴν πολιτικὴν πράξιν. Νόμιζαν ὅτι ὅλα τὰ κακὰ ὀφείλονται στὴν πολιτικὴν ἐξουσία τοῦ δήμου, καὶ ὅτι, γιὰ νὰ λείψουν ὅλα, θὰ ἔφθανε νὰ δημιουργήσουν στὴν Ἀθήνα μιὰ πολιτεία κατὰ τὸν τύπο τῆς σπαρτιατικῆς, παραγνωρίζοντας τὶς διαφορετικὲς συνθῆκες τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας καὶ λησμονώντας τὶς ἀρετὲς καὶ τὶς δημιουργικὲς της δυνάμεις. Μιὰν ἀνάλογην ἀντίδραση παρουσιάζουν οἱ ὀπισθοδρο-

μικροὶ Ἀθηναῖοι, ποὺ τὴν ἐξάρθρωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τὴν ἀποδίδανε στὴν ἐγκατάλειψη τῶν παλιῶν ἀσθηρῶν ἠθῶν καὶ θεσμῶν. Ἄρχισαν νὰ κηρύττουν τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν παλιῶν ἰδανικῶν, τῶν αἰώνιων ἀξιῶν, ὅπως ὀνομάζουσι συνήθως οἱ γερασμένοι τοὺς θεσμούς, ποὺ ἀπλῶς ἴσχυαν πρὶν ἀπὸ μιὰν ἢ δυὸ γενεὰς ἢ καὶ στὰ νιάτα τους ἀκόμη. Ξέρομε πῶς καὶ ὁ Ἄριστοφάνης παρασύρθηκε στὴν ἀχάριστην αὐτὴ πολιτικὴ τῆς ὀπισθοδρόμησης, ποὺ οὔτε κἀν μποροῦσε νὰ στηρίξη οὐσιαστικᾶ τὰ συνθήματά της καὶ πρόβαλε μόνο τὴν πίστη στὴν θεία τους καταγωγὴ. Ἡ ὀπισθοδρόμηση αὐτὴ τὸν ἔκανε διώκτη καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Σωκράτη.

Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ομάδες στὴν ἐλευθερία δίχως νόμο, ποὺ δίδασκαν ἕμμεσα ἢ ἄμεσα οἱ σοφιστές, ἀντιτάσσουσι τὸ νόμο δίχως ἐλευθερία. Ὅλες ὁμως αὐτὲς οἱ ἀντιδράσεις ἔμειναν μοιραῖα ἀτελεσφόρητες, γιατί ἀγνόησαν τίς δυνατότητες καὶ τίς ἀξιώσεις τῆς ἐποχῆς των. Ἡ νοσταλγία πρὸς τὴν παλιὰν ἐποχὴ δὲν ἦταν ἱκανὴ νὰ γυρίσῃ πρὸς τὰ πίσω τὴν ἱστορία. Ὁ ἄνθρωπος, ποὺ μὲ τὴν σοφιστικὴ εἶχε ἐξετάσει τὸν ἑαυτό του καὶ τὴ ζωὴ του καὶ τὴ θέση του, δὲν μποροῦσε νὰ ξεχάσῃ τὴ συνειδητὴν αὐτὴ ζωὴ καὶ νὰ ξαναγυρίσῃ στὴν τυφλὴν ὑποταγὴ, στὸ νόμο καὶ στὴν πίστη γιὰ τὴ θεία του προέλευση. Οἱ μῦθοι εἶχαν γιὰ πάντα ἐκλείψει. Ἡ ἐλευθερία, ποὺ εἶχαν ἰδρύσει οἱ σοφιστές, ἦταν ἀμετάτρεπτα ἀποκτημένη. Καὶ ὅποιος ἤθελε νὰ πολεμήσῃ καὶ νὰ συγκρατήσῃ τὴν ἀχαλινωσίαν της ἐκεῖ ὅπου ἀλόγιστα τὴν εἶχαν ἐπεκτείνει οἱ σοφιστές, ἔπρεπε, ὄχι νὰ γυρίσῃ πίσω στὶς παλιὰς θέσεις, ἀλλὰ νὰ προχωρήσῃ πρὸς ἕνα νέο σταθμό. Ἐπρεπε ὄχι νὰ ἀρνηθῇ τὴν ἐλευθερία, ὅπως οἱ ὀπισθοδρομικοί, οὔτε καὶ τὸ νόμο, καθὼς οἱ σοφιστές, ἀλλὰ ἀντίθετα νὰ συνθέσῃ τὰ δύο αὐτὰ φαινομενικᾶ ἀσυμβίβαστα, νόμο καὶ ἐλευθερία, σὲ μιὰν ἐνότητα καὶ σὲ μιὰ νέα τάξιν πραγμάτων. Ἐπρεπε νὰ νοιώσῃ τὴ νέαν ἀλήθειαν, ποὺ ἄρχιζε νὰ προβάλλῃ στὴν ἱστορία, πῶς ἡ ἀληθινὴ ἐλευθερία εἶναι νόμος καὶ πῶς ὁ ἀληθινὸς νόμος εἶναι πάντα νόμος ἐλευθερίας.

Σωκράτης.— Γιὰ τὴν κατάκτηση ὅμως αὐτῆ, τὴν κοσμοϊστορικὴν καὶ γιὰ τὴ ζωὴ καὶ γιὰ τὸ πνεῦμα, μόνον ἕνας ἄνθρωπος βρέθηκεν ἕτοιμος στὴν κρίσιμη ἐκείνη στιγμὴ. Γύριζε ὀλημερίς στὶς στοᾶς καὶ στὰ μικρομάγαζα τῆς Ἀθήνας, στὶς ἐξοχὲς της καὶ στὴν ἀγορὰ καὶ ρωτοῦσε γιὰ νὰ μάθῃ τοῦ καθενὸς τὴν τέχνην, εἴτε ἦταν ἀγράμματος χαλκιᾶς, εἴτε σοφιστὴς παντογνώστης. Ἡ ἀσχίμια του ἄγγιζε τὰ ὅρια τοῦ κωμικοῦ. Μιὰ πλακωτὴ μύτη, χεῖλια χοντρά σαν τοῦ Σειληνοῦ ἔκρυβαν στὸ πρῶτο ἀντίκρυσμα τὴ λάμψην τῆς μεγάλης του πνευματικότητος. Ἦταν φτωχὸς καὶ ζοῦσε μὲ τὴν πρῶ-

μεγάλη λιτότητα. Ἄλλὰ ἦταν καὶ ἐξαιρετικὰ εὐσυνείδητος καὶ συνεπής· σὲ ὅλες τὶς ἠθικὰς καὶ τὶς πολιτικὰς του ὑποχρεώσεις. Μὲ ὑπομονὴ καὶ μὲ ψυχραιμία ὑπόφερε τὶς περιπέτειες τοῦ στρατιωτικοῦ καὶ τοῦ συζυγικοῦ του ἀκόμη βίου. Δὲν ξεχώριζε ἀνάμεσα στοὺς συμπολίτες του παρὰ σὲ κάτι κρυμμένο καὶ βαθύ, ποὺ συνήθως δὲν παρατηρεῖται ἀπὸ κανένα. Ἔτσι φανερονόταν ὁ ἄνθρωπος, ποὺ ἔδωσε στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος τὴν νέα στροφὴ πρὸς τὰ ἑπάνω, μιὰ στροφὴ, ποὺ γιὰ πάντα προσδιώρισε τὴν πνευματικὴ πορεία τῆς ἀνθρωπότητας· ὁ γιὸς τῆς μαίας Φαιναρέτης καὶ τοῦ Σωφρονίσκου τοῦ μαρμαρᾶ.

Ἐπάνοδος στὴν ἀρχὴ τοῦ Λόγου.— Ὅταν μὲ τοὺς τελευταίους ἐκπροσώπους τῆς πρώτης περιόδου τῆς ἡ φιλοσοφία εἶχε καταλήξει στὴν πολλαπλότητα καὶ στὴν ἀπειρότητα μάλιστα τῶν στοιχείων καὶ ἀγωνιζόταν νὰ τὰ συνθέσῃ καὶ νὰ τὰ ἐναρμονίσῃ, ἦρθε ὁ Ἀναξαγόρας καὶ εἶπε τὸν ἀποφασιστικὸ λόγον, ὅτι τὴν τάξιν καὶ τὴν ἀρμονίαν στὰ πολλαπλὰ στοιχεῖα τὴν φέρνει ὁ νοῦς. Ἔτσι καὶ τώρα, ὅταν οἱ σοφιστὲς ἐφθασαν νὰ διδάσκουν τὴν πολλαπλότητα γνώμων καὶ ἀληθειῶν, ἰσάριθμων μὲ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ τὶς πιστεύουν, παρουσιάσθηκε ὁ Σωκράτης γιὰ νὰ πῆ τὸν ἴδιον ἀποφασιστικὸ λόγον, ὅτι τὸ χάος τῶν δοξασιῶν ποὺ ἐμφανίζονται οἱ σοφιστὲς, θὰ ξεδιαλύνῃ ὁ νοῦς. Καὶ ἔτσι ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία ἀνακαταλαμβάνει καὶ πάλιν τὸ βαθύτερό της καὶ κυριώτερον νόημα, τὴν ὑπερατομικὴν ἀρχὴν, ποὺ εἶναι τάξιν καὶ νόμος στὸ χάος τῶν πραγμάτων τῆς ἐμπειρίας καὶ στίς ἀπειρες ἀντιλήψεις ποὺ ἔχομε γι' αὐτά.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Σωκράτη στὴ θεωρίαν τῆς γνώσης φαίνεται καθαρώτερα, ὅταν τὴν σκεφθοῦμε σὰ θετικὴν ἀντίκρουσιν τῆς σοφιστικῆς. Ὅσο θεωροῦμε τὸ ὑποκείμενον σὰν ψυχοφυσικὸ μόνον καὶ ἐμπειρικὸ ὑποκείμενον, ὅσο ἐμμένομε συνακόλουθα στὴ διαρκῆ του ρευστότητα καὶ μεταβλητότητα, παραδεχόμεσθα πὼς ἀληθινὸν εἶναι ὅ,τι φαίνεται στὸν καθένα· γνώση γενικοῦ κύρους δὲν ὑπάρχει. Τότε ὅμως δὲν ὑπάρχει καθόλου γνώση, γιὰτὶ γνώση σημαίνει γνώση ἀλήθειας μὲ γενικὸν κύρον. Ὅταν ὅμως δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ γνώση στὴ θεωρητικὴ τῆς μορφῆς, γιὰτὶ στὴ συνείδησιν τίποτε τὸ ἀντικειμενικὸ δὲν ὑπάρχει, τότε γιὰ τὴν ἴδιαν αἰτίαν δὲν εἶναι δυνατὴ καὶ ἡ γνώση τοῦ πρακτέου. Εἶναι ἀδύνατον νὰ βροῦμε κριτήρια ἀντικειμενικὰ γιὰ τὴν πράξιν, εἶναι ἀδύνατον νὰ καθορισθῇ τί πρέπει νὰ πράξωμε. Εἶναι ἀδύνατον νὰ κρίνωμε τί εἶναι ἠθικὸν ἢ πολιτικὸν ὀρθόν. Τὸ μόνον ὑπαρκτὸν καὶ βέβαιον εἶναι οἱ αἰσθήσεις καὶ ἡ ὕλική τους ἰκανοποίησις. Τὸ μόνον βέβαιον εἶναι τὸ φυσικόν. Ἔτσι μὲ τοὺς σοφιστὲς φθάνομε στὴν ἀπόλυτην ἀρνήσιν.

Ἄλλὰ τὸ πνεῦμα μόνον νὰ περάσῃ μπορεῖ, ὅχι καὶ νὰ σταθῇ σὲ

μιὰ τέτοιαν ἄρνηση. Για νὰ βγῆ ὅμως ἀπὸ αὐτήν, πρέπει νὰ ἀρνηθῆ τὴν ἀφετηρία, ἀπ' ὅπου ἀκολουθοῦν οἱ ἀρνητικὲς αὐτὲς συνέπειες, νὰ ἀρνηθῆ τὴν ἀφετηρία τῆς σοφιστικῆς γνωσιοθεωρίας, τὸ ὑποκείμενο σὰν μόνον ψυχοφυσικὴ ὑπαρξή. "Ἄν μόνον τέτοιο ὑποκείμενο ὑπάρχη γιὰ τὴ θεωρία καὶ γιὰ τὴν πράξη, τότε οἱ θέσεις τῶν σοφιστῶν εἶναι ἀκλόνητες. "Ἄν ὅμως μπορούσε γὰ βρεθῆ ἓνα ὑποκείμενο ποὺ νὰ μὴ στηρίζεται, νὰ μὴν ἐξαντληθῆ στὶς αἰσθήσεις, καὶ νὰ μὴν κυριαρχῆται ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη ἐναλλαγὴ τους, ἀλλὰ νὰ ρυθμίζεται ἀπὸ κάτι σταθερὸ, ἀπὸ ἓνα νόμο, ποὺ νὰ ἔχη γενικὸ καὶ ἀντικειμενικὸ κῦρος, τότε εἶναι δυνατὸν νὰ ἐγκαταλείψωμε τὴ σοφιστικὴ καὶ νὰ ἀναστηλώσωμε τὴν ἀληθινὴ θεωρία καὶ τὴν ἀληθινὴ γνώση. Θὰ ἔπρεπε γι' αὐτὸ νὰ βρεθῆ ἓνα ὑποκείμενο, ὄχι ψυχολογικὸ, ἀλλὰ λογικόν· ἓνα ὑποκείμενο γνώσης ποὺ νὰ λειτουργῆ κατὰ λογικοὺς νόμους, κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ λόγου, τοῦ νοῦ. Πρέπει, δηλαδή, ὑποκείμενο γνώσης νὰ εἶναι ὄχι ὁ πραγματικὸς ἄνθρωπος στὴν ψυχοφυσικὴ του ὄντοτητα, ἀλλὰ ὁ λογικὸς ἄνθρωπος, ὁ ἄνθρωπος ὡς ἔλλογο, ὡς λογικὸν ὄν. "Ἐνα τέτοιο ὑποκείμενο, δὲν στέκεται σὲ ὅ,τι φαίνεται ἀπλῶς στὶς αἰσθήσεις, ἀλλὰ προχωρεῖ σὲ ὅ,τι εἶναι «τῷ ὄντι», σὲ κάτι ἀντικειμενικόν, σὲ μιὰν ἀλήθεια ποὺ ἰσχύει γενικὰ. "Ἐνα τέτοιο ὑποκείμενο μπορεῖ νὰ φθάσῃ στὴν ἀληθινὴ γνώση. Τὴν ὑπαρξὴ του τὴν ἐπαληθεύει ἡ ἴδια ἡ ἀντικειμενικότητα μερικῶν τοῦλάχιστον ἐπιστημῶν. Για τὴν ἐπιστήμη καὶ τὸ λόγο οὔτε τὰ ἀντικείμενα τῆς γνώσης μένουν ἀντιλήψεις ἀπλές, οὔτε τὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσης ἀλλάζει κατὰ τὶς στιγμὲς καὶ τὰ ἄτομα. Ἐνῶ ἡ αἴσθησις δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ συγκροτήσῃ ἓναν κόσμον ἑνιαῖο γιὰ ὅλους, ἀφοῦ στὸν καθένα εἶναι διαφορετικὴ· ἡ λογικὴ, ποὺ εἶναι κοινὴ γιὰ ὅλους, συγκροτεῖ ἓνα κόσμον ἑνιαῖο, ἀληθινό, τὸν κόσμον τῆς ἐπιστήμης. Ἡ λογικὴ εἶναι μιὰ καὶ ἰσχύει γιὰ ὅλους. Καὶ ἔτσι ἑνιαῖο καὶ σταθερὸ εἶναι καὶ τὸ λογικὸ ὑποκείμενο.

Αὐτὴ ἡ βαθειὰ στροφὴ τοῦ πνεύματος, ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς γνώσης στὴ θέση καὶ τὴ θεμελίωσις τῆς ὑπαρξὸς των, εἶναι ἄθλος τοῦ Σωκράτη. Στὴ θεωρία τοῦ μὴ ὄντος, ποὺ εἶχε διατυπώσῃ ὁ Γοργίας, ἀντιτάσσει ὁ Σωκράτης τὴ θεωρία τοῦ ὄντος. Στὴ σχετικὴν ἀλήθεια καὶ γνώση, στὴν ἀγνωσία τῶν σοφιστῶν ἀντιτάσσει τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας. Στὴν κατάλυσις κάθε νόμου, ποὺ ἔφερνε τελικὰ ἡ σοφιστικὴ, ἀντιτάσσει τὴν καθιέρωσις τοῦ λογικοῦ νόμου στὴ θεωρία, τοῦ ἠθικοῦ νόμου στὴν πράξις καὶ στὴν πολιτεία.

Τὸ λογικὸ ὑποκείμενο.— Ἔτσι οἱ θέσεις τοῦ Σωκράτη εἶναι μετασοφιστικὲς, τέτοιες ποὺ χρειάζονταν στὴν ἐποχὴ του. Δὲν ἐξαναγκυρίζει ἀπλῶς στὴ θεωρία τοῦ Ἀναξαγόρα. Ὁ Σωκράτης δὲν ἀγνοῖ

ησε τὴν ἀνακάλυψη τῶν σοφιστῶν, τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ὑποκειμένου. Ἄναχωρεῖ καὶ αὐτός, ὅπως οἱ σοφιστές, ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσης. Ἐρευνᾷ τὴ λειτουργία τοῦ γνωστικοῦ ὑποκειμένου, ὅπως καὶ οἱ σοφιστές, καὶ ἔπειτα μόνον προχωρεῖ πρὸς τὸ ἀντικείμενο. Ἄλλὰ τὸ ὑποκείμενο τὸ συγκροτεῖ ἐντελῶς διαφορετικά. Τὸ ὑποκείμενο, πού εἶναι δέκτης ἀντιλήψεων, τὸ ἴδιο τὸ σχετικὸ ὑποκείμενο, ὅπως τὸ ὄριζαν οἱ σοφιστές, γιὰ τὸ Σωκράτη εἶναι καὶ νοῦς, εἶναι δηλαδή κάτι ὄχι σχετικόν, ὄχι ἀτομικὰ περιορισμένο. Ἔχει κάποιο στοιχεῖο κοινὸ σὲ ὅλους, τὴν λογικὴν λειτουργίαν. Μὲ αὐτὴν τοῦ νοῦ, τῆς λογικῆς, τὸ ὑποκείμενο νοεῖ, γινώσκει τὴν ἀλήθειαν· μὲ αὐτὴν τοῦ τῆς λειτουργίαν εἶναι ὑποκείμενο γνώσης. Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ θαυμαστὸ στὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος· ὁ ἄνθρωπος ὁ πραγματικὸς, ὁ διαβατικὸς νὰ ἔχη τὴ δυνατότητα νὰ συλλαμβάνῃ ἀλήθειαι σταθερές, γενικές, ἀντικειμενικές· νὰ μπορῇ νὰ διατυπώσῃ λογικὰ νοήματα, μαθηματικά, ἐπιστημονικά, πού τὰ παραδέχεται κάθε ἄλλη ἔλλογη συνείδηση. Καὶ ἔχει τὴν δυνατότητα αὐτῆ, γιὰ τὴ συνείδηση πού θεωρεῖ δὲν εἶναι μόνον συρροὴ αἰσθήσεων, ὅπως ὑποστήριζαν οἱ σοφιστές, ἀλλὰ καὶ νοῦς. Αὐτὸ τὸ ἀγνόησαν οἱ σοφιστές. Ἄγνόησαν τὴ συνείδηση ὡς λογικὴ συνείδηση καὶ γι' αὐτὸ ἔφθασαν στὴν ἀγνοσίαν καὶ πρὸς τὴν κατάργησιν κάθε νόμου. Μὲ τὴν συνείδηση, ὡς λογικὴ συνείδηση, φθάνομε στὴ λογικὴν γνώσιν, στὴν ἐπιστημονικὴν ἀλήθειαν.

Ἡ ἔννοια.— Πραγματοποιώντας τὴν στροφὴν αὐτὴν ὁ Σωκράτης ἔθεσε τὰ θεμέλια καὶ τὴν προϋπόθεσιν κάθε ἐπιστήμης· τὸ λογικὸ ὑποκείμενο. Ἄλλὰ ὁ Σωκράτης δὲν στάθηκε στὸ πρῶτον αὐτὸ βῆμα.

Προχώρησε καὶ ὄρισε καὶ τὴν κατεύθυνσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ λειτουργήσῃ τὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσης, τὴν πρώτην ἀρχὴν γιὰ τὴν μέθοδον τῆς γνώσης. Ἀντίθετον πρὸς τὸν Πρωταγόραν διδάσκει πῶς ἡ γνώση δὲν ἔγκειται στὴν ἀντίληψιν, πού γεννοῦν οἱ αἰσθήσεις, ἀλλὰ στὴν ἔννοιαν, πού τὴ γεννάει ἡ λογικὴ λειτουργία τῆς συνείδησης.

Τί εἶναι ὁμοίως ἔννοια; Γιὰ τὸ κάθε ἀντικείμενον ἔχει ὁ καθένας δικὴν τοῦ ἀντίληψιν. Ἄλλὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε, ὅτι ὅσο καὶ ἂν διαφέρουν μεταξύ τους οἱ ἀντιλήψεις, εἶναι πάντα δυνατόν νὰ βρεθοῦν παραστάσεις τοῦ ἴδιου ἀντικειμένου, στίς ὁποῖες ὅλων οἱ ἀντιλήψεις νὰ συμπίπτουν. Ὑπάρχουν παραστάσεις κοινές σὲ ὅλους πού ἀντικρύζουν τὸ ἴδιο ἀντικείμενον. Ὑπάρχουν καὶ τέτοιαι, ὅπως καὶ ἀντίστροφα ἄλλαι, πού εἶναι διαφορετικὲς στὸν καθένα. Τότε λοιπὸν ἡ γνώση, πού εἶναι κατὰ τὴ φύσιν τῆς γενικῆς, ἀναγκαῖα γιὰ ὅλους, θὰ βρισκῆται μόνον σὲ αὐτὲς τίς κοινές σὲ ὅλους καὶ γενικές

παραστάσεις. Αὐτὲς στὴν ὁλότητά τους συναπαρτίζουν ἓνα ἀφηρημένο βέβαια ἀντικείμενο σὲ ὅλους κοινό, ἀκριβῶς τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσης. Γνώση ἀντικειμενική, δηλαδή ἀληθινή γνώση εἶναι ἐκείνη, ποὺ δὲν μένει στὶς ὑποκειμενικὲς παραστάσεις, τὶς σχετικὲς καὶ διαφορετικὲς κατὰ τὰ ἄτομα, ἀλλὰ συγκεντρώνεται στὰ κοινὰ σημεῖα μόνον, ὅπου ὅλων οἱ παραστάσεις συμπίπτουν ἢ καὶ πρέπει λογικὰ νὰ συμπίπτουν. Ἀπὸ τὶς κοινὲς αὐτὲς παραστάσεις σχηματίζεται μιὰ ἐνότητα, κοινή γιὰ ὅλους, ποὺ ἔχει γενικὸ κῦρος· μιὰ ἐνότητα, στὴν ὁποίαν συμπίπτουν ὅλες οἱ ὑποκειμενικὲς γνώμες γιὰ ἓνα ἀντικείμενο. Ἡ ἐνότητα αὐτὴ τῶν κοινῶν παραστάσεων εἶναι ἡ ἐννοια τοῦ ἀντικειμένου. Ἡ ἐννοια αὐτὴ μᾶς δίνει, κατὰ τὸν Σωκράτη, ἀντικειμενικὴ γνώση.

Ἡ ἐννοια ἐπομένως δὲν ταυτίζεται μὲ ὅ,τι μᾶς δίνει ἡ αἴσθησις· δὲν περιέχει παρὰ μόνον τὶς παραστάσεις τὶς κοινὲς σὲ ὅλους. Οἱ ἄλλες οἱ διαφορετικὲς κατὰ τὰ ἄτομα δὲν μπαίνουν στὴν ἐννοια. Ἡ ἐννοια ἔτσι εἶναι πρῶτα πρῶτα ἀφαίρεσις ἀπὸ ὅ,τι μᾶς δίνει ἡ ἀντίληψις· ἀλλὰ ἔπειτα καὶ ἐνότητα, ποὺ συνθέτει ἡ συνείδησις ἀπὸ τὶς παραστάσεις τὶς κοινὲς σὲ ὅλους, ποὺ ἀπομένουν μετὰ τὴν ἀφαίρεσις. Καὶ ἔτσι ὅταν ἔχωμε τὴν ἐννοια ἐνὸς ἀντικειμένου, κατέχομε ὅ,τι ὅλοι δέχονται γι' αὐτό, κάτι γενικὸ καὶ ἀντικειμενικό. Ἡ γνώση μας τοῦ ἀντικειμένου εἶναι γιὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἴδια γιὰ ὅλους, γενική, ἀντικειμενική. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ποὺ ζητούσαμε, μιὰ γνώση ποὺ νὰ μὴν ἀλλάζῃ κατὰ τὸ ἄτομο καὶ κατὰ τὴ στιγμὴ. Μὲ τὴν ἐννοια κατέχομε ἔτσι κάτι γενικὸ καὶ ἀνάλλαχτο, τὸ σταθερὸ εἶναι τοῦ ἀντικειμένου, τὴν οὐσία του· κατέχομε τὴν ἀλήθεια, ποὺ ζητάει ἡ ἐπιστήμη. Σχηματίζοντας ἐννοιας φθάνομε στὴν ἐπιστήμη. Ἡ μέθοδος τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἡ ἐννοιολογία. Καὶ τοῦτο εἶναι τὸ δεύτερο βῆμα τοῦ Σωκράτη.

Αὐτογνωσία, ἐπαγωγή, ὀρισμός.— Ἀλλὰ προχώρησε ἀκόμη καὶ σὲ εἰδικώτερους μεθοδολογικοὺς κανόνες. Ὁ ἄνθρωπος, γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ αὐτὴ τὴν ἐννοιολογικὴν ἐργασία, πρέπει νὰ ἔρθῃ σὲ ἐπαφή μὲ ἄλλους· πρέπει νὰ συγκρίνῃ τὶς γνώμες τοῦ καθενὸς καὶ ἔτσι νὰ ξεχωρίσῃ ὅσα στοιχεῖα τους συμφωνοῦν, παραμερίζοντας ὅλα τὰ στοιχεῖα τὰ ὑποκειμενικά, τὰ σχετικὰ καὶ διαφορετικὰ κατ' ἄτομο. Θὰ προσέξῃ γι' αὐτό, μήπως ἡ ἴδια λέξις κρύβει διαφορετικὲς ἐννοιας στὶς διάφορες συνειδήσεις, ἢ μήπως λέξεις διαφορετικὲς ἀφοροῦν τὴν ἴδιαν ἐννοια ἢ καὶ ἀκόμη μήπως οἱ λέξεις κρύβουν τὴν ἀσάφεια τοῦ νοήματος καὶ δὲν ξέρεῖ ὁ ἴδιος ποὺ λέει τὶς λέξεις, τί ἀκριβῶς ἐννοεῖ. Μὲ αὐτὴν ὅμως τὴ συγκριτικὴ ἐργασία θὰ ἐρευνήσῃ, θὰ διαφωτίσῃ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του,

θα δὴ πῶσον αὐτοέλεγχο χρειάζεται για νὰ φθάσῃ στὴ γνώση καὶ πῶς για νὰ φθάσῃ σὲ ὅποια γνώση, πρέπει πρῶτα νὰ ξέρῃ τὴν ἴδια του γνωστικὴ συνείδηση. Ἔτσι θα ὀδηγηθῆ στὴν αὐτοσυνείδηση καὶ τὴν αὐτογνωσία, στὸ «γνῶθι σαυτόν». Αὐτογνωσία εἶναι νὰ ἐννοοῦμε αὐτὸ πού λέμε, αὐτὸ πού περιέχει ἡ σκέψῃ μας, γενικὰ ἡ συνείδησή μας· νὰ κατέχωμε τὸν ἑαυτὸ μας γνωστικά. Ἡ αὐτογνωσία εἶναι μεθοδολογικὸς κανόνας.

Γνωρίζοντας ὅμως τὸν ἑαυτὸ μας θα παρατηρήσωμε τὴ σχετικότητα, τὴν ἀνεπάρκειά του, τὸ πῶς εἶναι ἀδύνατο χωρὶς τὴ συνεργία μὲ ἄλλες συνειδήσεις, χωρὶς τὴ σύγκριση καὶ τὴ συζήτηση τοῦ ἀντικειμένου, νὰ ἀποκτήσωμε βέβαιη γνώση. «Ἐν οἶδα, οὐδὲν οἶδα». Πρέπει νὰ φθάσωμε πρῶτα σὲ αὐτὴν τὴ δυσπιστία πρὸς τὸν ἑαυτὸ μας, για νὰ προχωρήσωμε ὕστερα καθαροὶ στὴ σύγκριση καὶ στὴν ἀφαίρεση τῶν ἀντιλήψεων, στὴν ἐννοια, στὴ γνώση. Γι' αὐτὸ ὁ Σωκράτης ποτὲ δὲν δογματίζει, δὲν κρίνει μόνος του, δὲν μονολογεῖ. Πάει στοὺς ἄλλους, συγκρίνει τίς γνώμες του καὶ τίς δοκιμάζει· διαλέγεται. Διαλεκτικὰ ζητάει καὶ βρίσκει τὴ γνώση. Μὲ τὴ διαλεκτικὴ θα ξεκαθαρισθοῦν οἱ ἀξεκαθάριστες λέξεις, θα βρεθοῦν τὰ κοινὰ στοιχεῖα καὶ θα συγκροτηθοῦν οἱ ὅροι· θα χωρισθοῦν ἀπὸ τὰ ὑποκειμενικὰ τὰ ἀντικειμενικὰ στοιχεῖα καὶ θα συντεθοῦν τὰ ἀντικειμενικὰ αὐτὰ στοιχεῖα σὲ μιὰν ἐνότητα, στὴν ἐννοια. Ἔτσι θα ὀρισθῆ τὸ ἀντικείμενο διαλογικὰ καὶ θα φθάσωμε στὸν ὀρισμὸ του.

Οἱ ἐννοιας πού τελικὰ μᾶς δίνει ἡ μέθοδος τοῦ Σωκράτη εἶναι ὀρισμοί· ὀρίζουν δηλαδὴ τὸ ἀντικείμενο, κατέχοντας τὰ σταθερὰ στοιχεῖα του. Καὶ σχηματίζονται οἱ ὀρισμοί μὲ τὸ ξεχώρισμα τῶν κοινῶν στοιχείων ἀπὸ τὰ μὴ κοινὰ στοιχεῖα καὶ μὲ τὴν ἐνωση τῶν κοινῶν. Εἶναι ἔτσι οἱ ὀρισμοί συμπεράσματα ἐπαγωγῆς. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα λέει ὁ Ἀριστοτέλης, θέλοντας νὰ ἐκφράσῃ τὴν κοσμοϊστορικὴ ἀξία τῆς συμβολῆς τοῦ Σωκράτη στὴ φιλοσοφία· «δύο γὰρ ἐστὶν ἅ τις ἂν ἀποδοίῃ Σωκράτει δικαίως, τοὺς τ' ἐπακτικούς λόγους καὶ τὸ ὀρίζεσθαι καθόλου». (Μεταφ. 1078 b 27).

Ὅσο καὶ ἂν κρίνωμεν αὐστηρὰ τὴν κάπως ἀπλοϊκὴ μέθοδο τοῦ Σωκράτη, πού σὰν καθαρὴ ἐπαγωγή εἶναι ὁ πιὸ ἀμφίβολος, ἂν ὄχι σφαλερὸς δρόμος για νὰ φθάσωμε σὲ ἀντικειμενικὴς γνώσεις, πάντα μένει ἀμείωτη ἡ ἀξία τῆς ἀνακάλυψῆς του. Μαζὶ μὲ αὐτὴν ἔθεσε ὁ Σωκράτης τὸ πρῶτο θεμέλιο τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, τὸ σκοπὸ πού ἐπιδιώκει ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση· τὴν εὔρεση ἐννοιῶν μὲ γενικὸ καὶ ἀντικειμενικὸ κῦρος, εὔρεση πού ἐπιτελεῖται μὲ τὴν ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας. Σὲ εἰδικώτερους προσδιορισμοὺς δὲν προχώρησεν ὁ Σωκράτης· ἔδειξεν ὅμως τὸ δρόμο, ὅπου ἔπρεπε νὰ

περπατήσουν ὅλοι οἱ ἐπίγονοι. Ἐδειξε τῇ γῆ τῆς ἐπαγγελίας στὸν κόσμον τῆς θεωρίας, χωρὶς νὰ φθάσῃ ὁ ἴδιος νὰ τὴν πατήσῃ.

II

Ἡ ἔννοια ὡς σκοπός.— Τὸ γνωσιολογικὸ πρόβλημα καθ' αὐτό, καθὼς καὶ ἡ γνώση τοῦ φυσικοῦ κόσμου, δὲν ἐνδιέφερε ἄμεσα τὸ Σωκράτη. Τῇ σκέψῃ του τὴν κινουῖσε ἡ ἀνάγκη τοῦ δεινοῦ παρόντος, τὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ζωῆς του στὴν κοινωνία, στὴν πολιτεία. Ἐκεῖ στρέφεται ἡ γνωστικὴ δίψα του, ἐκεῖ ὅπου καὶ ὁ ἠθικός του ἀγώνας. Τὸ γνωσιολογικὸ πρόβλημα τὸ μελέτησε μόνο γιατί ἤξερε, πῶς ἡ λύση του ἦταν προϋπόθεση γιὰ νὰ λυθῇ τὸ ἄλλο, τὸ ἠθικὸ πρόβλημα, τὸ πρόβλημα τῆς εὐδαιμονίας τοῦ ἀνθρώπου. Ὅχι τί ξέρει γιὰ τὸν κόσμον, ἀλλὰ τί πρέπει νὰ πράξῃ στὸν κόσμον εἶναι ὅ,τι κύρια τὸν ἐνδιαφέρει. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ξέρει, πῶς δὲν μπορεῖ νὰ βρῇ τί πρέπει, χωρὶς νὰ ξέρῃ τί εἶναι, γι' αὐτὸ ἔκαμε τὸν κύκλον ἀπὸ τῆς θεωρίας.

Ὅ,τι ἰσχύει στὴ θεωρία τῆς γνώσης, ἰσχύει καὶ στὴ θεωρία τῆς πράξης. Ὅπως ἡ γνώση πρέπει νὰ ἔχῃ γενικότητα καὶ ἀντικειμενικότητα, ἔτσι καὶ ἡ πράξις πρέπει νὰ ἔχῃ γενικὸ καὶ ἀντικειμενικὸ κῦρος. Ὅπως ὅλοι πρέπει νὰ παραδεχόμεστε τὴν ὀρθότητα μιᾶς γνώσης, ἔτσι πρέπει νὰ παραδεχόμεστε καὶ τὴν ὀρθότητα μιᾶς πράξης. Πρέπει λοιπὸν καὶ ἡ πράξις νὰ ἔχῃ γενικότητα, σταθερότητα, ἀντικειμενικότητα. Ἀλλὰ τίς ιδιότητες αὐτὲς τίς ἔχει μόνον ἡ ἔννοια. Πρέπει λοιπὸν νὰ στραφῇ πρὸς ἔννοιες ὅποιος θέλει τὴν ὀρθότητα τῆς πράξης. Πρέπει νὰ ζητήσῃ τίς ἔννοιες τῆς πράξης, τίς ἔννοιες ποὺ ἰσχύουν στὴν ἠθική, στὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Ἡ πράξις θὰ ἔχῃ γενικὸ κῦρος καὶ ἀντικειμενικότητα, ὅταν συμπέσῃ μὲ μιὰν ἔννοια. Καὶ ἐπειδὴ ἡ κατεύθυνση, ἡ οὐσία τῆς πράξης εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς, πρέπει ὁ σκοπὸς τῆς πράξης νὰ γίνῃ μιὰ ἔννοια ὀρθῆς πράξης. Ἡ ἔννοια ὡς σκοπὸς τῆς πράξης, αὐτὸ εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ὀρθῆς πράξης. Ἡ ἔννοια θεωρημένη ὡς σκοπὸς εἶναι τὸ δέον τῆς πράξης. Ὅταν ὁ σκοπὸς τῆς πράξης εἶναι ἔννοια καὶ ἡ πράξις, ποὺ κατευθύνεται κατὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν, ἔχει γενικὸ κῦρος, τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἔννοιαι ποὺ τὴν ὀρίζει. Ἡ ἔννοια αὐτὴ θὰ εἶναι ἔννοια τῆς πρακτικῆς, τῆς ἠθικῆς, τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ ἔννοια ὅμως εἶναι ἀντικείμενον γνώσης· ὥστε καὶ τὸ πρακτικὸ ὀρθὸ εἶναι ἀντικείμενον γνώσης. Καὶ ἂν ἀρετὴ εἶναι ἡ ἰκανότητα νὰ πράττωμε ὀρθά, τότε ἡ ἀρετὴ εἶναι ζήτημα γνώσης, ζήτημα ἐπιστήμης. Μόνον ὅποιος ἔχει ἐπίγνωσιν τοῦ τί πράττει, αὐτὸς πράττει ἠθικά· «Σωκράτης

ἐπιστήμας ὡς εἶναι πάσας τὰς ἀρετάς), λέει σχεδὸν κατὰ λέξιν ὁ Ἀριστοτέλης. (Ἡθ. Νικ. 1144 b 28).

Τὸ ἀγαθὸν ὡς σκοπός.— Ἀλλὰ ποιά εἶναι ἡ ἔννοια ποῦ στηρίζει κάθε ἄλλη πρακτικὴν ἔννοια καὶ ποῦ ἔτσι γίνεται τελικὸς σκοπὸς τῆς πράξης; Ὁ Σωκράτης ἀπαντᾷ· τὸ ἀγαθόν. Αὐτὸ μόνον μᾶς φέρνει στὴν ἀληθινὴ εὐδαιμονία. Τί σημαίνει ὅμως τὸ ἀγαθόν; Ὁ Σωκράτης δὲν προχώρησε στὸν εἰδικώτερο καθορισμὸ του. Πάντως τὸ ἀγαθὸν δὲν εἶναι τὸ ὠφέλιμο, στὴ συνηθισμένη σημασία τοῦ ὄρου, οὔτε εἶναι κανένα ὑλικὸ ἀγαθόν, οὔτε τὸ ἡδύ. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κάτι ποῦ προσδιορίζει ἡ αἴσθησις, γιατί τότε τελικὰ θὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτὴν καὶ θὰ τοῦ λείπη ἡ γενικότητα καὶ ἀντικειμενικότητα ποῦ ἀκριβῶς ζητᾶμε. Ἀντίθετα εἶναι κάτι μὴ αἰσθητό, κάτι διάφορον ἀπὸ τὴν πρακτικὴν, τὴν ἐπιθυμητικὴν λειτουργία τῶν αἰσθήσεων· εἶναι αὐτοκυριαρχία ἐπάνω σὲ κάθε ἐπιθυμία, λύτρωσις ἀπὸ τὴν αἴσθησις καὶ τὶς ἀνάγκαις τῆς ἡ ἀληθινὴ ἐλευθερία τῆς προσωπικότητας, ποῦ ἐπιτρέπει σὲ κάθε στιγμή μιὰν ἀντικειμενικὴν στάθμισιν τῶν πραγμάτων, χωρὶς καμμιάν ἐπίδρασιν ἀπὸ κίνητρα ὑποκειμενικά. Στὴ διονυσιακὴ καὶ παθητικὴ ζωὴ τῶν σοφιστῶν, στὴν ἀχαλίνωτη ὀλοκλήρωσις τῶν ἐπιθυμιῶν ποῦ δίδασκαν, ὁ Σωκράτης ἀντιτάσσει τὸν περιορισμὸν καὶ τὴν κυριαρχία τῶν ἐπιθυμιῶν, τὸ μέτρο τοῦ ἀπολλώνιου ἀνθρώπου, τὴ σωφροσύνη. Γι' αὐτὴν τὴν κατάπνιξιν τοῦ ὄρμεμφύτου, τὴ λογικοποίηση καὶ συνειδητοποίηση τῆς ὑποσυνειδητῆς ὀρμῆς τῆς ζωῆς, γιὰ τὸν δαμασμὸν τῆς φυσικῆς δυνάμεως τῆς ἔγινε φανατικὸς ἐχθρὸς τοῦ μετὰ τόσα χρόνια ὁ Nietzsche. Καὶ ὅμως ὁ δαμασμὸς αὐτός, ἡ ὑπεροχὴ καὶ ἡ κυριαρχία τοῦ νοῦ ἐπάνω στὴν ἐπιθυμία, στὴν αἴσθησις, στὴν ὕλη, ἡ ἀναγωγὴ τῆς ἔννοιαις, τοῦ λόγου, τοῦ μέτρου, τοῦ νοῦ σὲ κυρίαρχην ἀρχὴν τῆς ζωῆς, αὕτὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἀληθινῆς ἐλευθερίας, τὸ μεγαλύτερον ἔργον τοῦ Σωκράτη, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔργον τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως καὶ τῆς ἐλληνικῆς τέχνης, γενικὰ τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Τὸ διδακτὸν τῆς ἠθικῆς πράξεως.— Ἄν ἔπρεπε σὲ μιὰ λέξιν, νὰ ἐκφράσωμε τὴν οὐσία τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ θὰ λέγαμε λόγος. Ὁ Σωκράτης, ὅσο κανεὶς ἄλλος, τὸν λόγον, τὴν κυριαρχία του, τὸ μέτρο, τὸ νόμον του θέλησε νὰ ἐπιβάλη στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ. Πίστευε πῶς ἂν ἡ πράξις στραφῆ πρὸς ὅ,τι εἶναι γιὰ ὅλους ὀρθόν καὶ ἔγκυρον, θὰ φθάσουν οἱ ἄνθρωποι στὴν ἀληθινὴν εὐδαιμονία, τὴν ἀτομικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν. Γι' αὐτὸ πρέπει σὲ κάθε περίστασιν νὰ πράττεται τὸ ἀγαθόν, ποῦ ὅσο καὶ ἂν φαίνεται νὰ ἀντιστρατεύεται τὶς χαρὰς τῆς ζωῆς, αὐτὸ μόνον, μὲ τὴν ἐσωτερικὴν δικαίωσιν ποῦ φέρνει, ὀδηγεῖ σταθερὰ στὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς εὐδαιμονίας. Καὶ ὅποιος

έννοήση αὐτὴν τὴν ἀλήθεια, δὲν θὰ εἶναι τόσο ἀνόητος, ὥστε νὰ μὴν ἐπιδιώκη νὰ πράττῃ τὸ ἀγαθόν. Ἡ ἀνήθικη πράξις γι' αὐτὸ ὀφείλεται μόνον σὲ ἄγνοια, στὸ ὅτι δὲν ξέρομε ὅτι τὸ ἀγαθὸ φέρνει εὐδαιμονία. Δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὰ ἀνηθικότητα, ἀλλὰ ὑπάρχει μόνον πλάνη γιὰ τὴ σημασία καὶ τὴν ἀξία τοῦ ἀγαθοῦ. Ἀρκεῖ λοιπὸν ἡ γνώση τοῦ ἀγαθοῦ, γιὰ νὰ ὑπάρξουν ἐνάρετοι ἄνθρωποι. Ἡ ἀρετὴ εἶναι ζήτημα γνώσης, ζήτημα ἐννοιολογίας, συνειδητοῦ δηλαδὴ σχηματισμοῦ τῶν ἐννοιῶν, ποὺ θὰ γίνουν σκοποὶ τῆς πράξης μὲ κύρος γενικὸ καὶ ἀντικειμενικόν, καὶ ποὺ θὰ εἶναι κάθε φορὰ τὸ ἀγαθὸ σὲ συγκεκριμένη μορφή. Ἡ ἠθικὴ πράξις εἶναι ζήτημα ἐπιστημοσύνης. Ὅσοι δὲν ἔχουν ἐπιστήμη, ὅσοι δὲν σχηματίζουν ἐννοίες γενικοῦ κύρους, ποὺ νὰ εἰς θέτουν ὡς σκοποὺς, αὐτοὶ δὲν ξέρουν τί εἶναι ἀγαθόν, δὲν εἶναι ἐνάρετοι, δὲν εἶναι εὐδαίμονες. Μόνον οἱ ἐπιστήμονες, οἱ φιλόσοφοι μποροῦν νὰ εἶναι ἐνάρετοι. Καὶ ἀφοῦ ἡ ἀρετὴ εἶναι ζήτημα γνώσης, εἶναι κατὰ συνέπειαν καὶ διδακτὴ. Ἀφοῦ τοῦτο τὸ διαπίστωσεν ὁ Σωκράτης, ἀφιέρωσε ὁλόκληρὴ τὴ ζωὴ του σὲ αὐτὴν τὴν διδασκαλίαν. Σὲ αὐτὴν στήριζε τὶς ἐλπίδες του γιὰ τὴν διόρθωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ καιροῦ του. Ἐκεῖ ὅπου ἐπικρατοῦσε ἡ πολυγνωμία, ἡ ἀναρχία, τὸ χάος, ἡ αὐθαιρεσία τῶν παθῶν καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν, θέλησε νὰ φέρῃ τὴν ἀντικειμενικὴν γνώση, τὴ γενικότητα καὶ τὴ σταθερότητα τῆς ἐννοίας, τὴν τάξιν καὶ τὴν ὑποταγὴν στὸ λόγον, τὴν κυριαρχίαν τοῦ νοῦ.

Ὁ νόμος τῆς πολιτείας.— Στὴ ζωὴ τῆς κοινωνίας ὁ λόγος εἶναι ὁ πολιτειακὸς νόμος. Ἡ τήρησις τοῦ νόμου εἶναι γι' αὐτὸ κάτι τόσο σημαντικό, ὥστε καὶ τοῦ πιὸ ἀδικοῦ νόμου ἢ τήρησις νὰ εἶναι καλύτερη παρὰ ἡ ἀνομία, σὲ ὅποιαν περίπτωσιν. Ὅπως τὸ θεωρητικὸν ὑποκείμενον παραδέχεται τὴν ἀλήθειαν τῆς ἐννοίας, ἔτσι καὶ τὸ ὑποκείμενον τῆς πράξης πρέπει νὰ παραδέχεται τὸν νόμον. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι ὁ λόγος τῆς ἀτομικῆς συνείδησις πρέπει νὰ ὑποταχθῇ στὸν νόμον τῆς πολιτείας καὶ ἔτσι νὰ πάψῃ νὰ ὑπάρχῃ ὡς λόγος. Ὁ λόγος τῆς ἀτομικῆς συνείδησις, ὡς λόγος, στέκει ἐπάνω ἀπὸ ὅλα· εἶναι πρώτη ἀρχή, ποὺ κρίνει κάθε νόμον, κάθε πολιτεία. Καὶ ὁ Σωκράτης ἔτσι σὲ ὅλην τὴν ζωὴν ἔκρινε, καὶ πόσον αὐστηρὰ, τὴν πολιτείαν του. Οἱ νόμοι μένουσιν βέβαια ἢ ἀντικειμενικὴ ἀρχὴ γιὰ τὸν πολίτην, τὸν κοινωνικὸν ἄνθρωπον. Μπορεῖ ὅμως τὸ περιεχόμενον τοῦ νόμου νὰ ἀντιβαίνει στὸν σκοπὸν τοῦ ἀγαθοῦ. Χρέος τότε τοῦ φιλοσόφου εἶναι νὰ ἐπικρίνῃ ἕναν τέτοιον νόμον. Ἐτσι ὁ Σωκράτης, ποὺ δὲν δίστασε σὰν πολίτης καὶ τὴν ζωὴν του νὰ προσφέρῃ γιὰ νὰ μὴν παραβιασθοῦν ἀδικοὶ νόμοι τῆς πολιτείας, σὰν φιλοσοφικὸς νοῦς ὀξύτατα τοὺς ἐπέκρινε.

Ἡ ἔμπρακτο διδασχῆ.— Κανενὸς φιλοσόφου ἡ σκέψη δὲν εἶναι τόσο ἀχώριστα δεμένη μετὰ τὴ ζωὴ του. Ὁ Σωκράτης δὲν ἔγραψε βιβλία. Δίδαξε μετὰ τὸ παράδειγμά του καὶ μετὰ τὸν λόγον του. Ἡ ζωὴ του ἦταν ἡ διδασχῆ του, ἡ καθημερινὴ του συνομιλία παντοῦ ὅπου τύχαινε, στὸ κουρεῖο, στὴν ἀγορὰ, στὶς αὐλὲς τῶν φιλικῶν του σπιτιῶν. Τὴ ζωὴ του ἔτσι τὴν πέρασε ὑπηρετώντας πάντα τὴν ἀρετὴ ὡς τὴν ὥρα ποὺ τὸν ὠδήγησαν στὸ δεσμωτήριον.

Δὲν ὑπῆρχε καμμιά ἐξωτερικὴ ἀνάγκη νὰ πεθάνῃ ὁ Σωκράτης. Μιὰ λέξη του ὑποχωρητικὴ καὶ θὰ γλύτωνε τὸ πολὺ μετὰ ἓνα πρόστιμον. Συνειδητὰ ὅμως δὲν ἔκανε καμμιάν ὑποχώρηση. "Ὅταν τὸν ρώτησαν οἱ δικαστὲς, τί ποινὴ προτείνει νὰ τοῦ ἐπιβάλλουν, εἶπε, ὅτι δὲν δέχεται ὡς δίκαιη τὴν κρίση τους· ὅτι τὸ μόνον, ποὺ ταιριάζει στὰ ἔργα του, εἶναι νὰ τοῦ δώσουν τιμητικὴ σίτηση στὸ πρυτανεῖο. Τὸ εἶπε, γιατί ἔπρεπε νὰ πῆ τὴν ἀλήθεια· ὄχι γιατί ἤθελε νὰ πεθάνῃ. Δὲν τὸν ὠθοῦσε καμμιά ἐπιθυμία νὰ γίνῃ ἥρωας. Δὲν πίστευε στὴ μεταγενέστερη δικαίωσή του, οὔτε νοιαζόνταν γιὰ τὴν ἱστορία· οὔτε κινιόταν ἀπὸ τὴν ἐλπίδα νὰ φθάσῃ σὲ ἄλλη καλύτερη ζωὴ· οὔτε καὶ τὴν ἐλπίδα μποροῦσε νὰ ἔχῃ πὼς αὐτὸς θὰ ἄρῃ τίς ἀμαρτίες τοῦ κόσμου. Δέχθηκε τὴν καταδίκη μόνον ἀπὸ τὴ θέληση νὰ ὑπακούσῃ στὸ νόμον καὶ νὰ διατηρήσῃ ἀθικτὴ τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ κύρους του. "Ἦθελε ὡς τὴν τελευταία του στιγμὴ νὰ πράξῃ τὸ ὀρθὸ καὶ ἔτσι καὶ μετὰ τὴν τελευταία του πράξη νὰ ὀλοκληρώσῃ ὄχι μόνον τὴ ζωὴ του, ἀλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα του.

Αὐτὸς ποὺ ἤξερε πὼς τοῦ λείπει κάθε εἰδικὴ σοφία, ἤξερε πὼς κατέχει τὴ σοφία τῆς ἀρετῆς. "Ἦξερε κάθε φορὰ ποιά ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ὀρθὴ πράξη. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ θάνατός του εἶναι τόσο λιτὸς καὶ ἀπλός. Κανέναν μελαγχολικὸς ρωμαντισμὸς, κανέναν λαμπρὸς ρητορισμὸς. Δὲν σκοτείνιασαν οἱ οὐρανοὶ γι' αὐτόν, δὲν σχίσθηκε τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ. Λίγα λόγια ἀπλᾶ, εὐθυμα μᾶλλον, γαληνὰ σὰν τὴ γραμμὴ τοῦ Ὑμηττοῦ καὶ τῆς Πεντέλης. Μέσα σὲ ἓνα ἔαρινὸ ἀττικὸ πρωτὶ, ἡ ἀδιαμαρτύρητὴ ὑποταγὴ στὸ νόμον τῆς πατρίδας καὶ ὕστερα στὸ νόμον τῆς φύσης· ἡ ἀπόλυτὴ αὐτοκυριαρχία τοῦ ἐνσαρκωμένου λόγου, ποὺ ἀφοῦ εἶχε νικήσει κάθε πάθος τῆς ζωῆς, νικάει τώρα καὶ τὸ πάθος τοῦ θανάτου.

Προσφέροντας τὰ χεῖλη του στὸ κύπελλον τοῦ δημίου, ἀπέδωσε ὁ Σωκράτης τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι. Οἱ νόμοι τῆς πολιτείας του καταδίκασαν ἓναν πολίτη· ἔπρεπε νὰ πεθάνῃ. Ἀλλὰ μετὰ τὴν ἄρνηση τῆς καταδίκης ὡς τὴν τελευταία του στιγμὴ, στηριγμένος γιὰ τὴν ἄρνηση αὐτὴ στὸ νόμον τοῦ Λόγου, ἀπέδωσε τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ. Διακήρυξε πὼς ὑπάρχει μιὰ περιοχὴ, ὅπου οἱ ἐξωτερικὲς νομοτέ-

λεις, ή βία, ή κοινωνική έπιταγή, ό όποιος ιστορικός σχηματισμός δέν έχουν καμμιάν έξουσία. Έκει έξουσία έχει μόνον ό λόγος, ή συνείδηση ή λυτρωμένη από κάθε έξωτερικόν προσδιορισμό και φωτισμένη μόνον από τó φώς τής γνώσης.

Σέ αύτή τήν περιοχή βασιλεύει ή άληθινή έλευθερία, ή άρετή τών άρετών, ή βαθύτερη άρετή κάθε έλληνικής, κάθε πνευματικής ζωής. Από αύτό τó βάθρα τής έλευθερίας άντιτάχθηκε στους σοφιστές, που θρυμματίζουν τó λόγο και τó νόμο, στους στείρους θεράποντες ξεπερασμένων αξιών, στο πλήθος τών μαθητών του που τόν παρανοούσαν, και έμεινε μόνος, μόνος στή χώρα του, μόνος στήν έποχή του, σύμφωνα με τó ριζικό που βαραινει τούς άληθινά έλευθερους και άληθινά πνευματικούς ήρωες. Γι' αύτό έχει ουσιαστικό νόημα ή κατάδικη του Σωκράτη. Τή στιγμή που έφευγε, άνυπόταχτος και ύποταγμένος μαζί, από τó δικαστήριο προς τόν θάνατο, έπιτελούσε αύτοβούλως, συνειδητά και ύπεύθυνα, μιá μοναδική στήν ιστορία πράξη· σήκωνε και κρατούσε μονάχος του, επάνω από πρόσκαιρους θεσμούς και από θνητούς ανθρώπους, επάνω και από τόν ίδιο τόν έαυτό του, τή μοϊρα του Πνεύματος.